

Het einde der tijden in het Nieuwe Jeruzalem: Jan van Leiden en het Godsrijk in Münster (1534-1535)

Wouter van der Hoff en Marieke Nolten

Op 2 oktober 2024, de dag dat de geboorteplaats Jan van Leiden feestelijk haar 450-jarige ontzetting inluidde, reisden redacteurs Marieke Nolten en Wouter van der Hoff af naar Zwolle voor een inspirerend gesprek met Luc Panhuysen. In 2000 schreef hij een boek over het koninkrijk der wederdopers in Münster geleid door de bevlogen prediker Jan van Leiden. Wie was hij, wat geloofde hij en hoe wordt hij herdacht?

Kunt u een beknopte omschrijving geven van de levensloop van Jan van Leiden? Wie was deze man en hoe zag de tijd waarin hij leefde eruit?

Jan van Leiden kwam uit een best goed gezin. Zijn vader was hulpschout. Als hulpschout had je een aandeel in het stadsbestuur; je wist dat er een rechtsorde is. Het verschil tussen goed en kwaad, dat maakte je als zoon van de hulpschout van nabij mee. Dat is uiteraard de juridische versie van het goed en kwaad. Jan werd ook altijd geroemd omdat hij er zo mooi uitzag. In de zestiende eeuw had iedereen pukkels en een scheef oog; mensen sleten veel sneller dan tegenwoordig. Jan van Leiden moest een hele slimme man zijn geweest. Hij had ook een snelle kop; iemand die met al zijn talenten en zijn goede startpositie in een hele turbulente tijd terechtkwam.

Die tijd had economische hobbels. In Leiden, waar hij een opleiding tot kleersnijder had gevolgd, sloeg de economische crisis toe. Hij

Leidschrift, jaargang 40, nummer 1, februari 2025

maakte een grote leegloop van de stad mee, mede-inwoners gingen op zoek naar werk elders. Jan van Leiden had ook, als afgestudeerd kleersnijder, geprobeerd in andere steden emplooi te vinden. Hij was overgestoken naar Engeland en kwam uiteindelijk in Lissabon terecht. Voor zestiende-eeuwers was reizen niet iets dat vanzelfsprekend was. In deze periode was het ideale leven in een statisch bestaan in de eigen gemeenschap. Het liefst volgde je je vader op. Je kwam niet buiten je eigen stad, alleen als het echt moest. Het leven bestond uit verschillende kringen waarbinnen men zich veilig voelde en waarmee zich identificeerde: familie, buurt, stad. Daarbuiten lag de grote wereld. Als je werd gedwongen te reizen, dan deed je dat alleen omdat jouw veiligheid en jouw bestaansrecht in het geding was. Dat was dus met Jan van Leiden het geval.

Maar er kwam nog een crisis hierbij kijken, namelijk een spirituele. Het zijn economische crises die komen en gaan, maar als je zo erg in God gelooft – zoals veel zestiende-eeuwers – dan hebben we het over een crisis van een megaomvang. Dat was de spirituele crisis die Maarten Luther teweegbracht. Hij begon als een opstandeling, met zijn 95 theses: dat ging alleen over hoe oprechte rouw eruitziet. Voor zestiende-eeuwers was dat een onderwerp dat onuitputtelijk was. Luther sneed daar heel erg wezenlijke zaken in aan. Kun je werkelijke rouw afkopen? Kun je schuld gewoon met het rollen van duiten van je afduwen? Luther betoogde dat dat niet kon. Hij had daardoor dus een enorme ontwikkeling in gang gezet.

Zijn vorst nam hem in bescherming en Luther kon als kankergezwellen in de grote moederkerk woekeren. Dat proces ging heel snel: vooral Noord-Europa was er klaar voor, Nederland zeker ook. Er was al veel religieuze

eigenwijsheid in tradities als de Moderne Devotie, met name in Zwolle, Deventer en Kampen. Het was haast een vijftiende-eeuwse religieuze emancipatiebeweging: je bepaalde zelf hoe jij je geloofsleven vormgaf. Die mentaliteit, die eigenrichting in de denkwereld over wat voor jou het allerbelangrijkste is – namelijk, jouw ziel is aan jou - dat drukte al eigenwaarde uit. Dat speelde ook bij Jan van Leiden: de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de eigen ziel.

Jan van Leiden voerde in zijn kroeg in Leiden rederijkerspelen op. Dat ging heel vaak over corrupte monniken en geestelijken die er concubines op nahielden. Op het podium van Jan van Leiden werd daar natuurlijk mee geprovoceerd, maar de spirituele strekking ervan was ver voorbij het lachwekkende. Dat was al tegen het ketterse aan; dat kon dus in het Nederland van toen.

Het toenmalige Nederland viel onder Karel V van het Habsburgse Rijk. Holland bevond zich op geriefelijke afstand van het bestuur: hoe dichter bij Brussel je woonde, des te dichter je bij de grijpgrage de handen van de inquisitie leefde. De Nederlandse burgemeesters zeiden: ‘wij laten geen inquisiteurs toe, want wij berechten onze burgers zelf. Dat is een oud verworven recht en niemand in Brussel laten wij dat zomaar doen.’ Alleen dat al zorgde ervoor dat al die eigenwijsheid op religieus gebied heel ver kon uitkristalliseren, voordat Brussel er überhaupt weet van kreeg en voordat de inquisitie effectief kon ingrijpen.

Jan van Leiden reisde rond en maakte de geest van het lutheranisme mee. Vooral de vroege Luther was erg vrijgezind: volgens hem kon iedereen

zijn eigen priester zijn. Als je enigszins kon lezen, dan kon je zelf het woord van God tot je nemen. Dat sprak veel mensen aan.

Deze vrijzinnigheid bleef in Nederland echter nog lang ongearticuleerd. De eerste ketters die in Brussel waren verbrand werden lutheranen genoemd, omdat het gezag in Brussel niet zo goed wist wat voor andere, nieuwe stromingen er allemaal in ontwikkeling waren. Tegen die tijd had je natuurlijk al de volgelingen van Melchior Hoffman; hij was ervan overtuigd dat het einde der tijden aanstaande was.

Melchior Hofman kwam uit Straatsburg, geopolitiek gezien van heel andere aard dan Leiden: veel dichter bij Midden-Europa, veel dichter bij Luther en ook veel dichter bij de staatkundige chaos van het Heilige Roomse Rijk. Veel vorsten hadden zich voor Luther uitgesproken, om allerlei redenen: spiritueel, maar ook puur materieel. Als je voor Luther koos, dan sloot je alle kloosters. Dan vielen alle goederen van het klooster aan jou toe, en dat kassa! Er waren ook politieke redenen: als je voor Luther koos, dan zwoer je de paus af en dat betekende dus ook veel grotere bevoegdheden als heerser.

Vooraf in het oosten en zuiden van Europa broeide een crisis. Je had bijvoorbeeld de belegering van de stad Wenen in 1529 door sultan Suleiman de Prachtlievende: een groot islamitisch leger stond voor de grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Het beleg van Wenen liep nergens op uit: maar het feit dat de Ottomanen aan de poorten van de hoofdstad van het Roomse Rijk klopten, dat leek meer dan een normale gebeurtenis - het was een wilsbesluit van God. In de jaren twintig van de zestiende eeuw waren er ook christelijke troepen in Hongarije, bij de plaats Mohács, die werden verslagen door de Ottomanen. Dat was nog een vingerwijzing van God. Ook vond rond

dezelfde tijd, in 1527, de *Sacco di Roma* plaats. De onbetaalde troepen van de keizer begonnen hun misgelopen soldij aanvullen met allerlei plundergoed in de heilige stad in Rome: nog een gigantisch schandaal.

Er was dus een cluster van gebeurtenissen waarin het christendom zware averij opliep. Als je Luther had gelezen – die al naar de paus had gewezen als de Antichrist – dan begon je door de verschijnselen heen kijken. Je zag dat hier de heilsgeschiedenis werkzaam was: God liet zien dat er hele rampzalige dingen op tol stonden te gebeuren. Daarvoor moest je, om dat allemaal te duiden, naar het laatste Bijbelboek, Openbaring. Dat was haast een vertaalsleutel voor de actualiteit van het moment.

Melchior Hofman was verschrikkelijk geschrokken door deze gebeurtenissen, maar raakte ook ontzettend geïnspireerd daardoor. Hij wist de gebeurtenissen zo te interpreteren dat hij daarin het gelijk van Luther zag. Maar Luther ging niet ver genoeg, dat begonnen steeds meer mensen te zeggen. Alleen de sacramenten afzweren, daarmee ben je er nog niet: als je werkelijk denkt dat de paus de Antichrist is, dan is er veel meer aan de hand. De tijd zou dan zijn aangebroken zoals die in het laatste Bijbelboek genoemd staat: God zou het kaf van het koren gaan scheiden, en er zou een nieuwe tijd komen waarin de Uitverkorenen een nieuw Israël zouden vorm gaan geven.¹

Eerder was de volwassenendoop in Midden-Europa geïntroduceerd, volgens het ritueel van Johannes de Doper. Melchior Hoffman gaf hieraan een heel eigen draai. We lezen het Laatste Oordeel in de Openbaring, waarin staat dat het nieuwe Jeruzalem op aarde zal neerdalen.² Maar dat moet je, zo

---

¹ Openbaring 21:10-22:5.

² Openbaring 21:10-22:5.

dacht Hoffman, metaforisch zien. Dat is een spirituele plek die overal kan zijn: ergens op aarde, niet noodzakelijkerwijs in het fysieke Jeruzalem. Het moest een stad zijn, want Jeruzalem is dat ook. Er waren ook 144.000 Uitverkorenen nodig in dat nieuwe Jeruzalem – een getal uit de Openbaring.³ Uitverkoren, in de termen van Melchior Hofman, werd je als je de volwassendoop had ondergaan. Iedereen die werd gedoopt, mocht ook anderen dopen. Je kunt je voorstellen wat voor rekenkundige toename dat te zien gaf.

De zoektocht naar het tweede Jeruzalem bracht hem onder andere in Emden, aan de grens van Nederland, waar hij veel volgelingen wist te krijgen. Deze volgelingen namen de boodschap van Melchior Hofman – het Laatste Oordeel is aanstaande – mee naar Nederland.

De volgelingen van Melchior Hoffman begonnen te preken en te dopen. De volwassendoop werd strafbaar en was inmiddels bij de inquisitie bekend als een pervers en ketters ritueel dat met de dood moest worden bestraft: het liefst op de brandstapel, maar onthoofding was ook prima.

In Amsterdam vonden die openbare doopsessies pontificaal op de Dam plaats. Deze trokken de aandacht van de overheid en even later ook die van inquisiteurs. De eerste doodstraffen werden spoedig uitgevoerd. Voor hun executie mochten ze zich nog bekeren tot de katholieke kerk voor hun zielenheil. Dan zeiden ze: ‘Ik, mijn geloof herroepen? Ongerezen meel, gelijk aan Christus? Mooi niet!’

De overtuigingskracht van de mensen die sneuvelen op het schavot had een enorme invloed op de omstanders. Op een gegeven moment kwam

---

³ Openbaring 7:4-8.

Jan van Leiden ook tot dat nieuwe geloof. Hij was onder de indruk van degene die hem dat geloof kwam brengen. Dat was Jan Matthijs. Hij was op dat moment de leider van de wederdopers in Nederland: een eenvoudige bakker uit Haarlem met een hele grote, woeste baard. Jan van Leiden dacht: dit is een vingervijzing Gods, nu leg ik toch mijn lot in de handen van de Heer.

Hoe kwam Jan van Leiden uiteindelijk in Münster terecht?

Dat gebeurde eigenlijk heel snel. Jan van Leiden kon meeslepend spreken, dat had hij bij de Redenrijkers geleerd. Hij was ook al een keer naar Münster gegaan, want daar kwam zijn moeder vandaan. Hij had daar al laten zien dat hij kon preken. Ook had hij daar ontdekt dat daar een enorme kans was om een beweging op de been te brengen. De bevolking bestond uit een groep weifelende katholieken en een groep weifelende protestanten, alsook een groep mensen die zowel de katholieken als de protestanten afwees maar wel heel gearticuleerd en zelfverzekerd was. Jan van Leiden was iemand met politieke vingerspitsen. Hij wist: hier ligt mijn kans.

De opstandige Münsteraars vonden de volwassendoop niet alleen een sneer naar de paus, maar ook naar Luther. Luther was in tien jaar tijd al behoorlijk orthodox geworden, waar de Münsteraars helemaal niets van wilden weten. De tussengroep werd steeds groter en groter. Inmiddels – dit speelde zich af in 1534 – waren de eerste doperse apostelen aangekomen in Münster. Lange rijen van mensen wilden zich laten dopen. Deze apostelen gebruikten geen Jordaanwater, maar gewoon een emmertje water

uit de Aa, het riviertje dat door Münster stroomt. Dopelingen kregen een kruisje op het voorhoofd, waarmee ze konden toetreden tot de scharen van de Uitverkorenen. Met ieder kruisje groeide de beweging en kwam het aantal stapje voor stapje dichterbij de 144.000. Met Pasen zou de zevende bazuin uit het Laatste Oordeel weerklinken: God zou dan het nieuwe Jeruzalem uit de wolken laten zakken.⁴

Op een gegeven moment kwamen Jan Matthijs en Jan van Leiden naar Münster en zij bepaalden: we moeten deze stad nu echt voor ons gaan claimen. Ze lieten een zendbrief uitgaan naar alle kolonies die de wederdopers inmiddels in de Nederlanden, maar ook in Limburg en in Duitsland, hadden gesticht. ‘Het uur is aangebroken: kom naar dit Jeruzalem, we moeten allemaal bij elkaar zijn; het moment gaat komen dat je kiest voor het goede of het kwade’, zeiden zij.

Münster was een stad met dubbele ommuring. Dat was heel strategisch uitgekozen door Jan van Leiden, want dat betekende dat de stad zich goed kon verdedigen. Münster had zo’n achtduizend inwoners en lang niet iedereen had zich door de wederdopers opnieuw laten dopen. Daardoor ontstond er een conflict tussen Jan Matthijs, de grote profeet van de wederdopers, en zijn adjudant Jan van Leiden. Jan Matthijs vond dat iedereen die zich niet liet dopen, omgebracht moest worden. Jan van Leiden was daarop tegen. We gaan ze niet doden, maar ze moeten wel de stad uit, vond hij. Jan van Leiden kreeg zijn zin door slim om te springen met draagvlak. Hij had goede connecties met de lokale elite in Münster; Jan Matthijs had dat niet.

---

⁴ Openbaring 11:15-19.

En zo, op een ochtend in alle vroegte, terwijl het buiten sneeuwde, werden de deuren opengetrapt van alle mensen die ze nog niet hadden laten dopen of die het bewust hadden geweigerd. Ze werden uit hun bed gerukt en met het zwaard op de keel voor de keuze gesteld: of je blijft en je laat je dopen, of je vertrekt – maar dan mag je niets meenemen. Je zag de sneeuwvlokken door je deuropening horizontaal voorbijvliegen, en dacht: laat mij dan toch maar dopen. Alleen de *diehards*, die vertrokken.

Er vielen daardoor veel woningen vrij. Als gevolg van de zendbrief die Jan van Leiden al had uitgestuurd, kwamen er enorm veel nieuwe dopers naar de stad. Zij werden allemaal ondergebracht in de vrijgekomen woonruimte.

Jan van Leiden en Jan Matthijs buitelden over elkaar heen als het ging om geïnspireerde voorstellen om het nieuwe Jeruzalem gestalte te geven. Ze keken in de Bijbel voor aanwijzingen naar de meest ideale samenleving. Nieuwe maatregelen werden afgekondigd. Eigendom werd afgeschaft en alle eigendommen van rijke bewoners werden ingeleverd. Er kwam een verbod op alle boeken van niet-Bijbelse inhoud – alleen de Bijbel mocht nog gelezen worden.

Wat er gebeurde was een herkerstening van de stad; maar het was ook een verovering. De oude Münsterseers die waren achtergebleven en die met lange tanden dat kruisje op hun voorhoofd hadden toegelaten, die zagen tot hun grote schrik dat allemaal Nederlanders hun stad overnamen. Dat was voor hen zo pijnlijk: Münster, een echte Hanzestad en een van de eerste plekken waar het christendom in Duitsland begon – veroverd door vreemdelingen, door ketters uit Nederland.

Ondertussen liet de aardse werkelijkheid zich niet onbetuigd, want Münster was een bisschopstad. De bisschop van Münster woonde ergens

anders, hij moest niets van die eigenwijze Münsterers hebben. Maar toen hem ter ore kwam dat zijn stad werd ingenomen door een stelletje ketters, verzamelde hij in allerijl een leger en sloeg een beleg. De wederdopers wisten met bluf en met rare strapatsen het tij zo te keren dat alle twijfelaars zich nog een keer achter hen schaalden. De stadspoorten bleven gesloten. Hun drijvende kracht begon zich daarop te manifesteren: ze konden er niet meer uit, alleen nog maar vooruit. De redenen voor gedegen twijfel bij de wederdopers zouden alsmat toenemen, want de werkelijkheid werd steeds schrijnender, steeds pijnlijker, steeds dwingender en steeds bloediger. Maar ze konden er niet uit.

Wat dan gebeurt, is wat in de moderne psychologie ‘cognitieve dissonantie’ wordt genoemd. Als jouw bewustzijn niet meer gebruik kan maken van alle signalen die de werkelijkheid jou verschaft, dan word je selectief en kies je dus wat jou uitkomt. De machtsstrijd die zich weldra in Münster zou ontvouwen maakte veel gebruik van deze cognitieve dissonantie. Er waren mensen die dachten dat ze Münster nog uit konden komen. Zij dachten: die wederdopers zijn gek. Ik ben altijd een goede katholiek geweest. Straks word ik voorgeleid bij Frans van Waldeck, de bisschop van Münster, en hij zal mij vergeven.

Maar dat was niet zo. Frans van Waldeck knoopte iedereen op die de stad ontvluchtte. Niet zomaar, maar ook in het zicht van de stad. Dat vergrootte de druk op de mensen die waren achtergebleven: zij konden er werkelijk niet uit. Dat is een van de stomste dingen die de bisschop ooit heeft gedaan. Als hij had gezegd: ‘Ik vergeef de vluchtelingen,’ dan hadden veel meer twijfelaars hun biezen gepakt en had hij misschien eenvoudiger zijn stad teruggekregen. Maar die weg had hij voor zichzelf afgesloten.

Vooraf aan het begin van het beleg van Münster hadden de dopers nog een enorme troef in handen: de ophanden zijnde verlossing. Daarmee woerden zij. Jan Matthijs hield vast aan het tijdstip van Pasen in 1534: hij had namelijk een visioen gehad. Daarom liet hij iedereen bij elkaar komen op het grote Domplein knielen en door de modder woelen als teken van nederigheid. Vervolgens vertrok hij op een paard met een wit gewaad aan met nog een paar jonge vertrouwelingen en verliet hij de stad. Hij dacht dat deze daad van overgave God zou bewegen, dat het werkelijk de zevende bazuin zou laten klinken en dat dan het Laatste Oordeel zou plaatsvinden.⁵

De dopers verdrongen zich op de stadsmuur om toe te kijken hoe dat zou gaan. Jan Matthijs ging te paard de eerste schansen van de prille belegering tegemoet. De landsknechten reageerden eerst verbaasd: ‘Hé, wat komt daar aan? Volgens mij is dat een wederdoper.’ Daarna werd er wat heen en weer gescholden en klonk weldra het eerste schot en viel de profeet van zijn paard af. Vervolgens zagen de doopsgezinden dat ook dat zijn kop werd afgehakt, waarna de landsknechten met dat hoofd gingen ‘voetballen’.

Daardoor was er aan het begin van het beleg van Münster al een sleutelmoment aangebroken, zowel voor alle inwoners in Münster als voor onze hoofdpersoon Jan van Leiden. Ineens was er twijfel mogelijk over of de heilsgeschiedenis wel in goede handen van de wederdopers was. Jan van Leiden verkeerde in hevige twijfel en was zeven dagen stil; hij liet zich niet zien. Hij moest lang hebben nagedacht over wat de beste politiek was om te volgen. ‘Ik kan niet de stad uit. Als ik mijn gezicht laat zien, dan rolt mijn

---

⁵ Openbaring 11:15-19.

hoofd ook. Wij kunnen ons ook niet overgeven, want we hebben gezien wat de bisschop met wederdopers doet. We kunnen alleen nog maar,' – cognitief dissonant – 'voorwaarts vluchten. Maar hoe ga ik dat doen? Hoe houd ik de vijand buiten?'

Na zeven dagen verzamelde Jan van Leiden de wederdopers bij het Domein en hij zei: 'Jan Matthijs heeft het fout gedaan, hij maakte zichzelf te groot.' Jan van Leiden maakte zichzelf dus kleiner als profeet en hij riep een nieuwe theocratische ordening in het leven: de Ordening van de Twaalf Oudsten. Dit was heel slim bedacht, want daarin zaten ook allemaal mensen uit het voormalige Münster, de mensen die de verovering door de Nederlanders met schrik hadden gadeslagen. Jan van Leiden maakte hen ook medeplichtig.

Hij wist daardoor het nieuwe gezag zoveel mogelijk houvast te geven. De samenstelling van de bevolking van Münster was militair gezien namelijk niet al te voordelig: er was namelijk een meerderheid van vrouwen. Hoe verdedig je met zo'n groot feminien aandeel jouw stad – – tegen een leger dat steeds groter en groter wordt? Jan van Leiden wist dat toch slim aan te pakken. Hij beschikte over realiteitszin en organisatietalent. Hij zou de stadsdefensie, maar ook de voedselvoorziening en nog andere zaken stroomlijnen en in een krijgstoestand brengen. Dat hij de mensen op hun tenen liet lopen en van het belang wist te doordringen, kreeg hij voor elkaar door zijn retorische vaardigheden en charisma.

Aan het begin van Jans heerschappij was zijn spirituele overtuigingskracht het grootst. Naarmate de spirituele werkelijkheid niet leverde – namelijk een nieuwe datum voor het Laatste Oordeel – werd het aandeel van die werkelijkheid in de beleving van Jan, maar ook van de mensen

binnen de stadsmuren, steeds pregnanter. Op een gegeven moment ontstond er voedselschaarste: er was honger. Daar kon Jan van Leiden helemaal niks aan doen, hoe Uitverkoren hij zich ook mocht noemen. Dus noemde hij zichzelf op een gegeven moment niet meer profeet, maar werd hij koning en heerste hij alleen maar over het wereldse. Maar hij was niet zomaar een koning: hij was koning David. En de stad was niet zomaar Münster of een imitatie van het oude Jeruzalem: het was het tweede Jeruzalem, het 'Nieuwe Jeruzalem'.

Het hielp uiteindelijk allemaal niet. De honger bleef groeien en het Laatste Oordeel liet op zich wachten. Dat was de balans die steeds meer in het nadeel van de wederdopers en van Jan van Leiden ging doorslaan. Hij had voor het afdwingen van de openbare orde steeds zwaardere en wredere maatregelen nodig, want de mensen begonnen opstandig te worden. Hij werd dus eigenlijk steeds meer een soort van inquisiteur. Hij ging meer en meer lijken op de buitenwereld, en dan wel de kwalijkste kanten.

Tot het verraad van Hensken van der Lange Straten. Hij wist in de zomer van 1535 de landsknechten van de bisschop van Münster binnen te smokkelen. Münster viel ten prooi aan de troepen van Frans van Waldeck en Jan van Leiden werd begin 1536, samen met twee van zijn trouwste paladijnen, op een buitengewoon wrede wijze terechtgesteld. En zo ging het Doperrijk van Jan van Leiden ten onder.

Kunt u iets vertellen over het bronmateriaal dat u in uw onderzoek heeft gebruikt? Door wie zijn de bronnen geschreven, en hoe betrouwbaar zijn ze?

Alle bronnen hebben mitsen en maren. Herman Kerssenbrock schreef zijn memoires over zijn tijd in het Jeruzalem van Jan van Leiden veel later. Hij was slechts een klein jochie toen het hele drama zich voltrok. Wat daar in Münster gebeurde, dat was in zijn ogen blasfemisch. Kerssenbrock wist dat hij een schitterend verhaal te vertellen had, maar hij moest wel de verontwaardiging van zijn generatie respecteren, zodat hij niet werd aangeklaagd. Op die manier moet je naar zijn bron kijken. Bij Kerssenbrock keek ik vooral naar de details: de objectieve, waarneembare, vaststelbare feiten en fenomenen. Ook heb ik gekeken wat er te achterhalen was over de geestesgesteldheid van de personages.

Dan heb je Hensken van der Lange Straten, de andere bron, die de kluit had bedonderd en Jan van Leiden had verraden. Hij had de gebeurtenissen in groter detail beschreven, maar ook hij had een zeer gepolitiseerd standpunt. Hij moest zijn straatje schoonvegen, dus hij moest het excuserend opschrijven en bewijzen dat hij niet weg kon uit die stad. Maar zelfs dan ontkom je niet aan feiten.

Je gaat dus op zoek naar wat feitelijk is, wat je kan vergelijken. Er is ook veel Duits onderzoek geweest, dat heeft ook nieuwe feiten opgeleverd. Dan kun je de verschijnselen beter onderverdelen in keiharde en discutabele feiten en wat de verplichte verontwaardigingen zijn. Zo ontstaan er categorieën en kun je een filter aanbrengen. Dat filter heb ik gebruikt.

Zou je kunnen zeggen dat het anabaptisme een typisch Nederlands verschijnsel is?

Nee, ik zou dat niet zeggen, want eigenlijk is het rondom de Zwitserse Huldrych Zwingli ontstaan. Hij begon met het afzweren van de meeste sacramenten: alleen de doop liet hij over. Zwingli had zoals Luther een ingrijpende ontwikkeling doorgemaakt. Hij was heel rechtlijnig begonnen, heel erg opstandig – maar in wisselwerking met de bestaande kerkorde had hij toch concessies gedaan. Die realiteitszin gaat ten koste van de helderheid. De volgelingen van Zwingli scheidden zich af: zij wilden helderheid. Zij waren ook geïnspireerd door dat onheilsgeloof, wat in Zwitserland is begonnen, rond Zürich; net als de volwassendoop.

De volwassendoop sprong in 1525 over naar de Boerenoorlog in Duitsland. Daar was Thomas Münzer een belangrijke eindtijdprediker. Hij wist boerenmassa's te inspireren en onder de vlag van de regenboog brandden zijn volgelingen kloosters en kastelen plat. Uiteindelijk werden ze door de geofende ridders van de Duitse adel in de pan gehakt. Het is dus vrij Europees en dat is juist ook interessant: want dat zelf nadenken over al dat tafelzilver van de katholieke kerk, en de sacramenten – dat zie je overal en vooral in stedelijke centra. Zwitserland heeft altijd stadjes gehad, was ook al heel vroeg een republiek geworden. Ze zijn ook in Italië, eveneens een heel verstedelijk gebied; en natuurlijk in Nederland en België. Dat is een hele interessante overeenkomst.

U heeft in uw verhaal een psychologische invalshoek genomen om zo in de gedachten van Jan van Leiden en anderen te kruipen. Hoe komt u tot die kern?

Ik heb veel gesprekken gehad met doopsgezinden, dat zijn de spirituele erfgenamen van de wederdopers. Ze zijn pas doopsgezind gaan heten na dit avontuur van Jan van Leiden. Dat was namelijk zo gewelddadig, dat de wederdopers van de weeromstuit heel vreedzaam en preuts zijn geworden. Zo willen ze laten zien: zeker, wij zijn erfgenamen van de wederdopers, maar niet van Jan van Leiden. Dus Jan van Leiden werd door deze omslag eigenlijk buiten de deur gezet, en dat is altijd in de geschiedschrijving over het Godrijk in Münster zo gebleven. Mijn boek is de eerste poging om dat een beetje waardevrij te doen, zonder allerlei geïmporteerde verbolgenheid.

Maar ik heb ook geprobeerd het vrij te houden van sensatie. Om dat te doen moest ik eigenlijk de doperse koppen in: wat bewoog die mensen? Het moet erg spannend voor die mensen zijn geweest: je waagt werkelijk alles. Maar je doet het, omdat er één ding belangrijker is dan jouw lijf en leven: dat is jouw ziel. Daar heb ik mij dus in verplaatst. Het is een enorme ontdekkingsreis geweest, want ik ben mij werkelijk gaan realiseren hoe ontzettend belangrijk geloven ooit moet zijn geweest.

Ik ben ook de Reformatie gaan zien als een ommkeer van ongekende weerga. Dat kon alleen maar doordat ik eerst al die gesprekken heb gehad met doopsgezinde hoogleraren. Ik ben ook de kerkvaders gaan lezen; ik heb dus ook de *Stad Gods* en de *Belijdenissen* van Augustinus en de

werken van Menno Simons gelezen.⁶ Je moet echt die belevingswereld in om te ontdekken wat ze daarin zochten. Ik concludeer in *De beloofde stad* dat er een gewetenscrisis was in die tijd: tot zo'n uitspraak kom je niet zomaar.⁷ Maar als je je verdiept in wat de aflaat deed: dat is werkelijk nogal wat, dat is kapitalisme over de ruggen van al die zielen heen. En in Rome waren ze daar doof, blind en gevoelloos voor geworden. Er gaapte een enorme kloof tussen de kerkelijke elite en de gelovige massa's.

Daartussen was plaats voor veel geïnspireerde gelovigen. Luther was in die kloof gesprongen, Zwingli ook, en de wederdopers dus ook. Die gewetenscrisis, die eigenlijk een soort van gewetenspaniek werd, daar hadden de wederdopers gebruik van gemaakt. Dat gaf mij dus het vermogen om onder de huid van de wederdopers te kruipen en te laten zien wat de wederdopers hebben beleefd in Münster. Het voelde voor mij als een soort plicht: dit is niet zomaar sensationeel, dit is heel dramatisch. Ik heb vaak met een brok in mijn keel gezeten tijdens het onderzoeksproces.

---

⁶ Menno Simons was een schrijver die voor de doopsgezinden na het Münsterse debacle gold als een eigentijdse kerkvader.

⁷ L. Panhuysen, *De beloofde stad: opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers* (Amsterdam 2000).

U benoemde dat wederdopers vandaag de dag een vrij preutse levenshouding erop nalaten. Hebben ze daarbij ook afstand genomen van de apocalyptiek, of verkondigen ze dit nog steeds?

De wederdopers hebben de apocalyptiek weggelaten. Het eindtijdgelooft is nog wel heel erg belangrijk, maar hun visie is nu: wij bepalen niks meer, we moeten er alleen klaar voor zijn. We moeten proberen zo zuiver mogelijk te leven. Maar dan wel zonder eigen inbreng in de timing – want daar is het eerder fout gegaan. De wederdopers hadden toen zo'n grote ruimte voor zichzelf ingeruimd voor de timing. Het eindtijdsgelooft is nog steeds heel erg belangrijk, Men weet dat de zevende bazuin ooit zal schallen, maar nooit mag de datum waarop dat gebeurt speelbal worden van menselijke manipulatie.

Het is zo te vergelijken: Aartsengel Michaël heeft een weegschaal met aan de ene kant de ziel en aan de andere kant de zonde. Alleen als de ziel van het juiste gewicht is, mag jij door naar het Eeuwige Rijk: anders ga je of naar het vagevuur of naar de hel. Dat Laatste Oordeel is voor doopsgezinden eigenlijk de ultieme oproep om te zorgen dat, als je op die weegschaal terechtkomt, jouw zondenlast zo licht mogelijk moet zijn. In die zin is het dus altijd relevant; maar nu wel zonder datumprikker.

In de Leidse herinneringscultuur speelt Jan van Leiden geen prominente rol. Sterker nog, hij wordt vrijwel helemaal niet meer herdacht, ook niet in de rest van Nederland. Heeft u een idee waarom dit zo is?

‘Hij was een schrikbeeld, dus in die zin was Jan van Leiden taboe. Je er met een Jantje van Leiden afmaken,’ dat was wel een gezegde uit die tijd, ook in de zeventiende eeuw werd dat nog wel eens af en toe gebruikt. Het Leidens Ontzet, daarentegen, is het tegendeel van het taboe. Dat straalt af op onze eigen veerkracht en heldendom. Het avontuur van Jan van Leiden was geen zelffelicitering. Het Nieuwe Jeruzalem in Münster was een universeel slecht voorbeeld van iemand die heel mooi kon praten, die volgelingen kon bedwelmen en die hen vervolgens gewetenloos de afgrond liet instorten.

Weet u hoe de Leidenaren naar Jan van Leiden keken in de tijd zelf?

Mijn vermoeden is dat ze heel negatief naar Jan van Leiden keken. Je had natuurlijk de volgelingen van de wederdopers, maar die konden dat niet openlijk betuigen. Pas na het einde van het Godstrijk in Münster kregen zij het besef dat ook daar de logica van de heilsgeschiedenis negatief voor de werkelijkheid was uitgepakt: God had dat namelijk toegestaan. Ook al was je dus eerst volgeling van Jan van Leiden in het verre Münster, als God toestond dat de boel zo eindigde in een bloedbad, dan luisterde je in het vervolg naar Menno Simons. Hij zei namelijk: broeders en zusters, we

moeten vrede prediken en niet opstandig zijn. Het is niet aan ons; wij moeten nederig zijn. Zo werd er dus naar gekeken.

Inmiddels heeft u een flink aantal geschiedwerken op uw naam staan. Waar komt uw interesse vandaan voor het schrijven en hoe heeft u dat bereikt?

Ik was eerst tien jaar politiek journalist voor *het Parool*, dat toen nog een dagblad was. Dat was niet de spannendste periode in de Nederlandse politiek: je had de paarse kabinetten, Lubbers en premier Kok – het was veel stof bij elkaar rapen. Ik kan mij nog interviews herinneren met premier Kok: die moest je helemaal uitgeschreven bij de Rijksvoorlichtingsdienst inleveren. Dat waren tien pagina's en dan kreeg ik dat met streepjes terug – en dat ging over lidwoorden! Ik dacht, wat een rotvak heb ik toch! Ik wilde gewoon verhalen schrijven. Na tien jaar werd ik echt een beetje ongelukkig, toen dacht ik: ik ga mijn jongensdroom achterna, ik ga boeken schrijven.

Uit de journalistiek had ik wel meegekregen wat de kracht van een verhaal kan zijn. Dat is: je kunt bijna over alles vertellen, als je verhaal maar een hoofdpersoon, en een kop en een staart heeft. Zomaar in het wilde weg beginnen? Nee. En zomaar in het wilde weg eindigen? Nee. Er moet een soort van eenheid zijn in de periode die jij vertelt en die eenheid wordt heel vaak bepaald door de persoon die jij kiest. Dus daar moet je goed naar kijken.

Ik heb mijn boek over Jan van Leiden in een hele korte tijd geschreven, in anderhalf jaar. Maar ik dacht ook: ik moet tempo maken. Als

je als schrijver wil beginnen dan is er werk aan de winkel. In de uitgeverwereld zeggen ze het zo: één boek is geen boek, twee boeken is een half boek, drie boeken is één boek. Dus ik dacht: ik moet maar zo snel mogelijk zijn met dat eerste boek.

Wat wel heel erg leuk was, is dat ik een deel van mijn journalistieke aanpak kon blijven volgen. Ik heb mijzelf uitgenodigd bij mensen waarvan ik vond dat ze een mooi boek hadden geschreven en ben ik bij ze op de koffie gegaan. Dan leer je heel snel. Je leest, en je praat, en je schrijft, enzovoort.

Tegenwoordig, mede vanwege sociale media, lijken apocalyptische denkbeelden steeds prominenter te worden. Herkent u Jan van Leiden terug in onze tijd?

Ja, eigenlijk best wel. Jan van Leiden zat in een soort fundamentalistische bubbel. Daar hoort eindtijdgelooft bij. Salafisten hebben ook het idee de Uitverkorenen te zijn. Heel veel joodse fundamentalisten in Israël hebben dat ook. Hindoe fundamentalisten eveneens. Er is een urgentie die je nodig hebt om dat wij-zij denken sterk te kunnen markeren. Het gaat dus altijd om puurheid: wat is het pure geloof en wat is aangroeisel? Dat aangroeisel wordt dan luidkeels verworpen en weggesneden: jij met jouw groep Uitverkorenen behoort tot dat selectieve gezelschap dat wel begrijpt hoe het zit.

Uw boek over Jan van Leiden heeft u twintig jaar geleden geschreven. Is uw beeld over Jan van Leiden in de tussentijd veranderd?

Eigenlijk niet. Er wordt ook niet zo verschrikkelijk veel mee gedaan. Er is een poosje geleden wel een opera gekomen over het onderwerp. Nou ja, ik vind het idee van een opera hartstikke leuk, maar het verhaal... Ik blijf nog steeds bij mijn oorspronkelijke idee: hij was geen cynische acteur of een leugenaar. Dat wordt wel nog steeds wordt beweerd. In die opera komt dat ook terug. Ik heb tegen Serge, de componist, gezegd: dat klopt gewoon niet, je kunt niet met open ogen, en alleen omdat jij van macht houdt, je ondergang tegemoet gaan – er moet een religieuze bevlogenheid ten grondslag hebben gelegen. Alleen dan kun je als onderzoeker en verteller werkelijk het drama naderen, want dan heb je het ook over hoe de kloof tussen hoop en wanhoop, en tussen geloof en werkelijkheid, werkelijk afgrondelijke proporties aanneemt. Er moest een enorme twijfel zijn opgekomen toen Jan Matthijs daar op Pasen 1534 werd onthoofd, dat moet verschrikkelijk zijn geweest voor heel veel mensen. En als je denkt: Jan van Leiden was alleen maar uit op macht en seks met zijn koninklijke harem, dan sla je de plank gewoon mis. Dan ben je niet alleen historisch oppervlakkig bezig, maar mis je het immense drama van wat er gebeurde, en ben je als schrijver blind voor een narratieve troef.

Wat is het meest fascinerende dat u heeft geleerd over Jan van Leiden? Wat staat u het meest bij?

Ik denk waar we het nu over hebben. Je maakt echt kennis met een persoon – dat kan mij nog altijd ontroeren. Dat iemand die zo gegrepen is door zijn religieuze bevoegenheid zo negatief in de geschiedenis terecht kan komen. Dat komt door de wreedheid die altijd komt kijken bij fundamentalistische wrijving. Het is die kennismaking met de zestiende eeuw: wat een eeuw was dat! Daar zou ik nog wel meer mee willen doen.

Staan er nog meer nieuwe boeken en ideeën op de planning?

Ik ben onder andere bezig geweest met de Dertigjarige Oorlog – wat een verhaal zit daarin! Ik heb bijvoorbeeld onderzoek gedaan om te kijken of er een boek zit in de laatste jaren van Jan Amos Comenius, een heel erg mooie, lieve, bevlogen man. Hij kwam uit Noord-Tsjechië en had zijn hele gezin verloren toen de Dertigjarige Oorlog Midden-Europa kaal veegde. Hij was een diep religieus man en had tegen God uitgeroepen: Wat doe je mij toch aan? Rot God! Hij had daarna alles gedaan om zijn God weer terug te krijgen. Dat is typisch zestiende eeuw. Als je God kwijt bent, dan ben je eigenlijk alles kwijt. Hij kwam uiteindelijk in Nederland terecht waar hij zijn laatste jaren sleet en ik dacht: deze man verdient een monument. En wellicht een verhaal om de hele Dertigjarige Oorlog mee te vertellen, maar er gebeurt weinig in de laatste zeven jaar van Comenius, dus ik durfde dat niet aan – misschien doe ik dat later nog.

Ik ben eerst met Joan Derk van der Capellen bezig geweest en zo ga ik langs Nederlandse onderwerpen die ik nieuw leven probeer in te blazen, dat is een beetje mijn lot geworden. Het zorgt er ook voor dat, helaas, weinig van mijn werk wordt vertaald. Het enige dat ooit is vertaald, is mijn dunste boekje over Robert Jacob Gordon, een ontdekkingsreiziger in Zuid-Afrika, ooit in opdracht van het Rijksmuseum. Dat is in het Afrikaans vertaald. Maar goed, ik ben heel blij met mijn Nederlandse lezers. Al doende ontdek je jouw lezers, ontdek je waar je goed in bent en ontdek je wat je leuk vindt. Dat doe ik nu al zo'n 25 jaar. Mijn hand is echt naar het schrijven gaan staan.

Voor meer leesmateriaal over Jan van Leiden kunt u de volgende boeken van Luc Panhuysen raadplegen:

L. Panhuysen, *De beloofde stad: opkomst en neergang van het koninkrijk der nederdopers* (Amsterdam 2000).

L. Panhuysen, *Jantje van Leiden* (Hilversum 2003).